

давало б певну хронологічну дату успіхів богомільства на Сході; з другої сторони, скріпляло б гадку про поширення цієї проповіді в наших краях в цім часі, бо ж трудно припустити, щоб ця болгарська єретична доктрина обминула їх у таким своїм поході на північ. У концепції стригольників — поскільки вона звісна — підкреслювано такі аналогії з богомільством та ісіхією XIV в.: «стригольники» відкидали церкву, священство, ієрархію (пастирство і учительство у них було ділом свобідного потягу кожного з вірних); до церковного майна, до оплат духовенству (особливо єпископських «пошлин» за священня) ставились вони дуже негативно; таїнства і обряди відкидали або зводили до мінімуму; спеціально причастя розуміли духовно, а покуту відправляли прилюдно, припадаючи до землі,— як це оповідається про катарів, і т. д.

Без сумніву, аналогії з богомільством, з одного боку, і з близькими до нього формами ісіхії тут можна знайти. Але вони могли бути занесені й аналогічними ідеями західного покаяництва,— в котрім бачили джерело цієї стригольницької єресі інші дослідники¹,— тим більше, що покаяництво виходило з того ж «болгарського» кореня, тільки йшло іншими дорогами: через Італію.

Відгомони західного покаяництва. Се явище дуже інтересне — паралельне наростання аналогічних протицерковних, аскетичних і містичних течій у церкві Західній і Східній,— незважаючи на їхнє глибоке відчуження між собою в цім часі. Причина цього паралелізму лежала почасти в спільних дефектах церкви, переданих їй попередньою історією, почасти — в аналогічних політичних і соціальних умовах, які ставили однакові завдання ідеології, незважаючи на всі різниці східної і західної культури.

Подібно як на Балканах тяжке становище імперії, натиск турків і католицьких держав, боротьба Візантії з національними державами і зв'язане з тим усім тяжке економічне становище, визиск трудових верств можновладним воєнним і церковним класом викликали незвичайно знеохочений і тривожний настрій, що виявляв себе в шуканні соціальних і релігійних концепцій, з одного боку, у візіонерстві, демонології, попиті на всякі окультні засоби знання — чари, «волхвування», пророцтва і подібне, з другого,— так і в західних краях виродження феодального ладу, затяжна і безвихідна боротьба

¹ Тихонравов Н. С. Соч., т. I, с. 215: «Можемъ положительно утверждать, что послѣдніе (стригольники) были не что иное, какъ «крестовые братья», хлысты германскіе. Ученіе стригольниковъ... во всемъ вполне совпадаетъ съ мнѣніями нѣмецкихъ хлыстовъ».

папства з імперією, міських громад з феодалами світськими і церковними, зневіра в офіційній релігії й моралі викликали на арену пророків, реформаторів, чудотворців і миротворців, за котрими зривалися маси народу в надії нарешті одержати від них розв'язку і вихід з неможливих умов.

Пережиті надії й розчарування під гаслами церковної реформи; роздмуханий ієрархією хрестоносний ентузіазм, що виявив свою безплідність; підвищені культурні, а за ними й моральні вимоги, виховані цією хрестоносною добою; зітхання по давній, апостольській неімущій і невладущій церкві,— все це виливалося в презирливих і навіть ненависних настроях до офіційної церкви і в зусиллях релігійної самопомочі, в шуканнях поза церквою духової розради, релігійного очищення і забезпечення «спасення».

З другого боку, це фатальне питання «звідки зло?»,— на котре не могла дати задовольняючої відповіді монотеїстична доктрина, так що воно служило постійним джерелом різних дуалістичних концепцій,— підіймалося з особливою силою в цих обставинах, підсичене безконечними тяжкими переживаннями, загостреними тими ж підвищеними, в порівнянні з попередніми часами, культурними й моральними вимогами цієї доби.

Східний дуалізм в часах його нового наростання — десь у XII в.— незвісними дорогами перенесений до Італії, раптом починає тут здобувати велику популярність, вдовольняючи обом вимогам часу: моральному ригоризмові (і протестові — в ім'я його — обмирщенню церкви) — і песимістичним настроям в оцінці сили і переваги злого елемента в житті. З догматичного погляду цей напрям, як ми тільки що нагадали, поділявся на різні течії: більш помірковані — монархічні, ближче зв'язані з болгарськими богомилами, і різко дуалістичні — так званої дреговицької (македонської) церкви, крім Італії, дуже поширені також у Південній Франції (так звані альбігойці, від імені міста Альбі). Але при догматичних різницях спільна аскетична етика об'єднувала ці течії та їхні дрібніші групи в однім фронті проти моральної практики офіційної церкви і служила живим докором їй, даючи дійсно високі приклади самовідречення і морального героїзму.

Поруч з цією заносною доктриною і часом — не без впливу її, творилися також і місцеві, більш і менш популярні, більш радикальні — такі, що різко відходили від церкви, побоювались і нищились нею, і такі, що кінець кінцем уклалися в її рамках,— як це було з різними чернечими організаціями, котрими так багатий був XIII вік. А від часу до часу зривалися менші і більші масові рухи, як прояви глибокого незадоволення і стихійної волі: поправити громадою, масою, колекти-

вом дефекти життя, супроти котрих виявляла свою безсильність не тільки офіційна церква — морально безсила й інертна в своїм розпуснім, до ґрунту зматеріалізованім духовенстві,— але й ці громади ідеально і самостійно настроєних великих і малих реформаторів, безсилих опанувати життя і дати йому нові форми і нові відносини своїм індивідуальним подвигом. Коротко мусимо на них спинитись — з огляду на безсумнівні докази того, що ця хвиля масових релігійних рухів XIII—XIV вв. дорогами, досі не вислідженими ближче, відбивалась і у нас. Тільки досі ми ще не можемо констатувати, в яких саме формах виявляли себе їхні відгомони чи впливи у нас безпосередньо,— бо маємо перед собою тільки далекі, відокремлені, немов інкрустовані в нашій словесності відбиття, полишені сими масовими рухами.

Ареною рухів служать міста. Вони захоплюють й ічні соціальні групи, але міська площа об'єднує їх для спільного виступу. Соціально-економічні зміни останніх століть дали ґрунт і рамки для цього нового в своїх формах явища. Міста вирости за ці віки, вони стали його знаряддям. З цим треба рахуватися в дальшій огляді його проявів і мати на увазі при оцінці можливостей їхніх відгомонів у нас.

У хронологічнім ряді починають від «Великої Алілуї» 1233 р. Тереном була головно Північна Італія — там описав її яскраво пармський літописець: «Алілуя — це був так названий пізніше час, час спокою і миру, загального відсунення воєнної зброї, радості і веселості, утіхи й захвату, хвали і святкування. Пісні співали і хвалу божу лицарство і вояцтво, міщани і селяни, хлопці і дівчата, старці з молоддю. По всіх містах Італії була оця побожність». Це була реакція суспільства проти неможливого загострення громадянської війни, викликаного напруженою боротьбою папи і цезаря Фрідріха II. «Мир» проголошувався передусім оцій війні гвельфів і гібелінів, папської і цезарської партії. Але з тим зв'язувалося також загальне замирення соціальне: відкривалися в'язниці і випускалися посаджені за борги, розривалися зобов'язання, громадою громлено лихварів, заводжено постанови проти розкоші, ревізовано міські закони) в інтересах бідноти. Героєм руху був чернець Іоан з Віченци: він виступив вперше проповідником цього миру і миротворцем у Болоньї, але головно блискучу, хоч і ефемерну і в наслідках скороминущу роль відіграв на півночі. В Падуї, Віченці його проголошено диктатором, він мирить городянські партії, реорганізує владу, ревізує статuti, організує суди на еретиків¹ — бо взагалі виступає людиною

¹ Для хронологічного орієнтування нагадаю, що це саме тоді папа Григорій IX організує хрестоносний похід на царя Асеня за його толеранцію для еретиків-богомилів.

церковною, папською, як і його товариші проповіді: головню домініканські та францісканські ченці. Вершиною його впливів і успіхів був з'їзд, скликаний ним у серпні під Вероною: тут поставилися перед ним єпископи, князі, представники міст і на жадання Іоана списали офіційний акт замирення. Але це був хвилевий успіх, миру не додержано; тоді довір'я до провідника впало, і раптом опав і весь рух¹.

З новою силою він прокинувся восени 1260 р. в Перуджі. Що послужило безпосереднім приводом, не ясно. Вказують, що на 1260 р. припадала провіщана славним містиком, візіонером і пророком XII в. абатом Іоакимом Фьорським (дель Фьоре) велика війна з Антихристом, очищення церкви і початок царства Св. Духа. Як вже ми бачили почасти і ще побачимо, ці есхатологічні провіщання відігравали чималу роль в подібних масових рухах, то ж цей «факт» міг мати вплив. До того ж прилучилася сильна пошість, погром міст, що стояли на стороні гвельфів, королем Манфредом, а в Перуджі безпосередньою притокою для масового вибуху було засноване там незадовго перед тим покайне братство самобичування: перше звісне братство того роду, що й піддало цю популярну потім форму покаяння, котрій в значній мірі завдячували свою страшну силу притягання оці рухи. Як гостра форма покути бичування і самобичування здавна практикувалося в західній церкві, особливо по монастирях, а в попереднім столітті особливо стало популярне, як високий рід аскетизму: ченці й анахорети (єреміти) вичитували псалми, побиваючи себе при тім, в певному числі і порядку, дротяними канчуками.

І так під зиму 1260 р. «в місті Перуджі почали люди ходити по місту, від найбільших до найменших, побиваючи себе бичами і кричучи: «Владичице Маріє Свята, прийми грішних і моли Ісуса Христа, аби помилував нас!» Рух почався «між бідними і простими», але скоро захопив усіх. Процесії «бичівників Ісуса Христа» в білій одежі посунули з міста по околиці, захоплюючи як духовна епідемія все по дорозі. Ішли «довгою лавою, парами, заходячи до міст, замків і сіл». «Не тільки вдень, але і вночі, із запаленими свічками, серед лютої зими,

¹ Новіші праці: *Hefele H.* Die Bettelorden und das religiöse Volksleben Ober- und Mittelitaliens im XIII Jhrh. (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und Renaissance, hrs. von W. Goetz, 1910); *Карсавинъ.* Очерки религиозной жизни въ Италіи XII—XIII вв., 1912; *Флоровская.* Братства бичующихся въ Италіи въ концѣ XIII и началѣ XIV вѣка, — ЖМНП, 1912, № 9; *Goll K.* Die Geisselfahrten im J. 1260 und 1261, 1913 (39 Jahresbericht Staatsrealgymnas. im 17 Bez. Wiens). Вже під час друку з'явилася польська студія: *Dobrowolski Kazimierz.* Pierwsze sekty religijne w Polsce, 1925 (Reformacja w Polsce, r. 1924, № 11—12), що перший свій розділ присвячує власне рухові 1260 р.

по сто, по тисячі, навіть по десять тисяч чоловік» парами і трійками, наче клірики, з хоругвою або хрестом напереді. Часом таки й духовенство згадується на чолі цих процесій: «священники йшли напереді з хрестами і хоругвами». Співали жалісні пісні, складені про Пресвяту Діву, муки і смерть Христову; два-три починали, процесія співала далі. «Зі стогоном і плачем, проливаючи сльози потоками, так, наче тілесними очима бачили ці муки Спасителеві, благали милосердя Божого і помочі Матері Його», бичували себе при тім, оголивши тіло до пояса. Від часу до часу кидалися всі на землю, гуртом кличучи: «Милосердя, милосердя!» І потім: «Мир, Мир!» Входячи до міста, обходили церкви, з поклоном простиралися перед олтарями, і всім своїм поведженням викликали незвичайне враження.

Приклад їхній потягав незвичайно — тим більше, що тієї політичної домішки, яка відчувалася в проповіді 1233 р. (в інтересах гвельфської, папської партії), цим разом не було. Пам'ятаючи попереднє, протипапська гібелінська партія цим разом поставилася місцями неприязно до цього руху і закрила свої брами перед цими процесіями, — але про політичну проповідь цим разом не чути. Часом в перших початках бичівників стрічала певна опозиція — недовір'я і глум — але вона не могла встояти перед щирим захватом покаянників, і звичайно в кожному новім місті гурти людності, з духовенством і навіть часом з єпископом і намісником (подестá) прилучались до процесії і разом з нею починали побивати себе колючими бичами. (Жінки, одначе, це робили не публічно, а для пристойності збиралися вечорами до церков або приватних домів і там бичувалися без свідків — аристократки і прості жінки, заміжні і дівчата зарівно.) Покаянний настрій захоплював усіх. Лихварі, злодії, розбійники калялись, вертали награвоване, мирилися з покривдженими. Годилися політичні партії, повертали політичних засланців і вигнанців. «Затихла музика і любовні пісні, чути було тільки понурій спів покаянців по містах і по селах»; «від голосів, що кликали до Бога, здавалось — лунали поля і гори».

Почавшись в Перуджі, ці покаянні процесії пішли звідти на південь, а ще більше на північ — до Генуї і звідти до Провансу, а в північно-східнім напрямі, через Феррару, Падуя, Тревизо до австрійських земель, Південної Німеччини, Чехії, Моравії, Угорщини, — хроністи зазначають їхнє розповсюдження до Мишинської марки (Мейсен) і Польщі.

Про покаянців німецьких сучасні джерела оповідають, що вони брали на себе покуту на 33 $\frac{1}{2}$ дні, відповідно числу літ життя Христа на землі. Протягом цього часу вони двічі на день, ходячи в процесії по два або по три, з оголеним до пояса

тілом і закритим лицем, били себе канчуками так довго, поки не проспівали пісні про муки Христові, складені ними на мові німецькій або слов'янській — яка була місцева. Жінки ж і дівчата, як і в Італії, бичували себе по домах або в закритих церквах. Духовенство спочатку поставилося до цього покаяння прихильно, виходило назустріч з процесіями із свічками, з хоругвами; але скоро виступило проти них разом з володарями та урядами, закидаючи покаянникам зневажливе ставлення до церкви і духовенства, вихвалювання своєї покути як єдино спасенної — що вона покриває не тільки всі їхні власні гріхи, але й гріхи їхніх свояків тощо. Чи наслідком цієї опозиції, чи власного вичерпання це покаянництво протягом 1261 р. і затихло — ледве чи перейшло десь до 1262 р. В Італії ще скоріше, на початку 1261 р. масові процесії спинилися, а покаянницькі практики замкнулися в різних братствах бичівників. Від їхніх процесій і пісень долетіло через хроністів і через ті пізніші братські відправи ледве кілька віршів, які повторюються в піснях пізнішого покаянницького походу 1349 р.; здогадуються також, що вже в процесіях 1261 р. виступило наяв «євангеліє бичівників» — «Небесний Лист» у єрусалимській редакції, що грає таку величезну роль в оповіданнях 1349 р.

Такі загальні відомості про сей рух «великої побожності», як її називано. З країв, ближчих до нас, можемо принотувати сучасні польські записки. Літопис краківської капітули так оповідає про це під р. 1260: «Якісь люди, зібравшись у ватаги, оголені до пояса, відбуваючи покуту, що, мовляли, взяла свій початок у Перуджі і з великим запалом була прийнята світською юрбою в Німеччині, прийшли до Кракова. Завісивши собі очі, бичували собі голі спина бичами, сплетеними з чотирьох вузлуватих ременів, а справивши покуту, швидко вийшли з міста до церков (пропущено місце, й імення сих церков не вписані). З огляду на те, що вони легкодушно і невідповідно присвоювали собі авторитет церкви на її кривду і образ, вони були від церкви виключені, і пізнавши свою помилку — самозваного покаянництва, вони не пішли далі громадою, а розійшлись, отож їхня покута як сама з себе взяла початок, так, не мавши сили, сама собою й припинилася»¹. Хроніка великопольська додає кілька подробиць про цих «бичувальників-простаків» (*flagellatores rustici*), як вона їх прозиває: «один за одним ішли вони голі, перепоясавшись тільки до пояса, і кожний бив себе по спині; напереді йшли два з ко-

¹ Monumenta Poloniae historica, II, під р. 1260. Інші літописні записки з польських земель, під рр. 1260 і 1261, збирає в згаданій студії К. Добровольський.

рогвами і двома свічками, співаючи якусь пісню. Робили це двічі на день, о першій і о дев'ятій годині». Потім літопис каже, що архієпископ і єпископи Польщі заборонили ці процесії під загрозою клятви і від князів польських домагались, щоб вони загрозили в'язницею і конфіскацією майна всім, хто б того далі тримався. Це було сповнено, і ці «простаки, почувши про розпорядження єпископів і князів, відстали від цієї ересі»¹.

На двісті літ пізніший Длугош, переповідаючи ці звістки, доповнює їх ще деякими подробицями,— але вони скоріш йдуть, мабуть, від пізнішого походу, 1349 р. Він каже, що сі бичівники обходили стації і відпусти та відправляли дивні богослуження, співаючи пісні, кожний на своїй мові, нескладні і грубі — бо була це юрба, складена з людей різних племен і язиків; не маючи священня, слухали сповіді одні одних і давали розгрішення за найгірші гріхи; твердили, що їхнє братство має велику ласку Божу і дає потіху їхній померлій рідні, навіть і тим, що пробувають у пеклі чи царстві небеснім, а членам цього братства — в годину смерті дає велике полегшення.

В Італії, як сказано, бичівництво від великих, масових процесій перейшло до замкнених «братств», що потім жили і розвивались в останніх десятиліттях XIII і в XIV вв. Деякі з них і виводили себе з часів «великої побожності» 1260 р. Вони полишили нам цілий ряд своїх статутів і тому досить звісні в своїх ідеях і практиках. Братчики ставили своїм завданням наближатися до Христа і виконувати його заповіт, не кидаючи світу — подібно як світські корпорації (терціарії) нових чернечих організацій, з котрими у них єсть багато спільного в загальних настроях і практиці. Зовнішньою формою цього наслідування Христові, крім діл милосердя і побожності взагалі, являється самобичування, що відбувається на сходинах у братському домі і на прилюдних процесіях, відправляваних у певні свята. Воно чиниться на взір і пам'ять Христової муки, котру братчики повинні мати перед очима. «Браття, згляньтеся на провідника нашого Ісуса, до стовпа тісно прив'язаного, тяжко бичованого, кров'ю скривавленого, синців повного, терном немилосердно вінчаного, кулаками і долонями збитого. Пресвітле лице його смердючим плюванням споганено. Скорбна мати його, за ним ідучи, мучиться і, як мертва, від жалю падає...», — читається в одній з братських відправ.

Деякі братства займаються спеціальним розробленням пісень на честь Марії і святих, співають їх по церквах і перет-

¹ Monumenta Poloniae historica, II, с. 587. Інші літописні записки з польських земель, під рр. 1260 і 1261, збирає в згаданій студії К. Добровольський.

воруються фактично в братства співочі (*laudesi*). Інші ставлять своїм спеціальним завданням поборювання еретицтва. В усіх визначне місце займають урочисті похорони братчиків та інші обов'язки милосердя, що нагадують наші пізніші братства, для котрих були далеким прототипом.

Від часу до часу з цих тісних організацій бичівництво вивиралося в масових рухах, більш локалізованих і коротких у порівнянні з 1260 роком. Такі рухи помітні в Італії в 1334 і 1340 рр. Великих розмірів масове бичівництво набрало знову 1349 р., у зв'язку з чумою, що під той час почала ширитися на побережжі Середземного моря і влітку 1349 р. дійшла свого найгіршого розвитку. Як показують ближчі досліди, процесії бичівників випереджали її появу — так що вони розвинулися, мабуть, з тих побожних засобів, котрими людність силкувалась відвернути від себе прихід «чорної смерті», як її називано. Такі процесії з бичуванням організовано в Авіньоні, тодішній папській резиденції, 1348 р., і, мабуть, з такою ж метою почато їх організовувати в північній Італії; звідти вони поширилися понад Адріатикою, в західній Угорщині, перейшли до Німеччини, в один бік, і до Польщі — в другий. Дальше поширення їх на сході не досліджене, натомість про розвій і форми покаяництва в Німеччині є чимало докладних відомостей, які доволі добре з ним знайомлять¹.

Поруч страшного жаху перед «чорною смертю» спеціальні обставини політичного і церковного життя Німеччини сприяли розвою такого містичного масового пориву. Боротьба папства з імперією стояла в своїм zenіті. Над багатьма німецькими землями — володіннями прихильників покійного цезаря Людвіга все ще тяжіла анафема, проголошена над ним папою в 1346 р. Церкви були замкнені, і в таких гнітючих умовах людність була позбавлена церковної втіхи, до котрої звикла звертатись: діти народжувались, старі вмирали без церковного обряду, і це бентежило людей до крайності. Французький папський двір був незвичайно непопулярний у Німеччині. На рік 1348 чекали повороту з того світу цезаря Фрідріха, що мав учинити суд над сим неправедним папством, зреформувати церкву і державу та порівняти багатих з бідними (у зв'язку з цим мотивом стояли єврейські погроми, що вибухнули в ті ж

¹ Найдокладніші відомості в стразбурзькій хроніці каноніка Фріца Кльозенера (пом. 1384), новіше видання в *Chroniken der deutschen Städte*, IX. Монографія: *Lechner L. Die grosse Geisselfahrt des Jahres 1349*,—*Historisches Jahrbuch der Görres-gesellschaft*, V, 1884; *юого ж. Das grosse Sterben in Deutschland, 1348—1351*, Innsbruck, 1884; *Pfannen Schmid H. Zur Geschichte der deutschen u. niederländischen Geissler*, 1900. Статті Zacher'a b *Allgem. Encyclopädie von Ersch u. Gruber*, i *Haupt'a b Realencyklopädie für protestantische Theologie von Herzog-Nauck*.

часи — і проходили не без участі побожних бичівників). Кінець кінцем — цезар не прийшов, і тоді суворе каяття і добровільна мука божого люду стала, в його очах, останнім рятунком від неминучої загибелі: «коли б ця покута не прийшла, християни пропали б чисто», — як співалося в одній з цих покутницьких псалмів.

У середині квітня 1349 р. записується перший прихід бичівників з Чехії, з Пірни до Магдебурга, де вони за згодою капітули урядили покуту, і тут прилучилися до них процесії бичівників з сусідніх міст, так що число їх піднялося до 800. Інша велика ватага в перших днях травня приходить до Вюрцбурга (у Франконії) зі сходу — з Польщі, через Саксонію і Тюрінгію¹; тут згромаджена маса поділилася на менші ватаги, які розійшлися в різних напрямках. У середині червня 200 бичівників прийшло з Швабії до Шпайєра (Спіри) вповні організованою дружиною, на чолі їх стояв провідник — «батько» і два майстри. І так далі, протягом кількох місяців ціла Німеччина була наповнена цими покаянницькими ватагами, що йшли далі за її межі, до Данії й Англії.

Їхня практика, завдяки сучасному страсбурзькому канонікові Кльозенерові й деяким іншим хроністам звісна дуже докладно; ось як описує її на підставі сих сучасних джерел Цахер:

Хто хотів вступити до покаянного братства, мусив насамперед зложити заяву, що щиро покаюся, помирився з ворогами і взяв призволення у своєї жінки на свою покаянну подорож. Далі мусив виказатися потрібною сумою грошей — щоб протягом 30—40 днів (як де мала тривати покута) міг видавати на своє утримання: бо хоч вони приймають запросини, але не повинні просити милостині. Нарешті, мусив прирікти, що протягом тих днів буде вірно додержуватися порядку бичівників і буде покірний майстром свого братства. Духовні могли теж приступати і нерідко робили це в початках; але вони не могли бути майстрами, ані брати участі в їхніх таємних нарадах. З жінками зноситися було заборонено, — хто сю заборону переступав, мусив навколішки покаятися перед майстром у провині, і той давав йому покуту і ударяв бичом один раз по плечах, примовляючи покаянницький вірш: «Встань очищений мукою і стережись гріха надалі».

Коли ватага наближалася до міста або села, вона ставала в ряди: напереді запалені свічки і шовкові та оксамитові коротги, за ними покаянники, парами, одягнені в плащі й капелюхи з червоними хрестами. Тоді два або три счинальники починали псалму (leis), а вся процесія співала за ними, тим часом як усі дзвони міста дзвонили на привіт. Одною з найчастіше співаних при тім псалмів була ця: «Ось проща! Христос сам їхав до Єрусалиму і ніс хрест у руках — поможи нам, Спасителю! Це проща добра, поможи нам, Господи, задля твоєї крові, що ти її на хресті пролив і нас, негідних, спас! Широка дорога, що веде нас до нашої Владичиці — у край нашої милої Владичиці — поможи нам, Спасителю! Мусимо взяти на себе покуту, аби тим краще приподобитися Богові там у царстві його Вітця. Цього просимо ми всі однодушно — просимо Христа, найсильнішого в світі».

¹ *Boehmer. Fontes rerum Germanicarum, I, с. 476.*

У такому порядку приходили до церкви, тут падали всі навколiшки, співаючи: «Христові, напоєному жовчю, припадiмо усі до хреста». Припадали до землі з розпростертими навхрест руками, що аж дудніло, і так лежали, аж поки сциналник не починав: «Тепер підійміть ваші руки, аби Бог відвернув велику смерть!» Тоді підіймалися. Так робили тричі. По сім місцеві люди приступали і запрошували покаятися, по одному або й більше, до своєї трапези.

Коли ж вони хотіли «каятися», як вони звали своє бичування, і робили це щонайменше два рази денно, перед полуднем і по полудні, то вибирали для цього якесь просторе місце — цвинтар або царину, і йшли туди в тім же святковим порядку, як при вході до міста, при дзвонах і співі тієї ж псалми. Прийшовши, ставали кругом, у середину складали взуття і всю одіжку, крім сподень, і чіпляли до сподень загортку від пояса до кiстки. Потім лягали широким колом на землю, певними позами і рухами виявляючи свій головний гріх: кривоприсяжник клався на бік і підносив пальці, як до присяги, блудник лягав на живіт, збийник на спину. Тоді майстер підходив до одного з братів, дотикався його канчуком і промовляв звісний нам вірш: «Встань очищений мукою...» Те ж саме робив з другим, третім — аж до останнього. Той, котрого він діткнувся, вставав і з тими ж словами дотикався тих, які ще лежали. Коли вставали всі, збиралися знов кругом, сциналники зачинали псалму, і всі співали за ними, йдучи парами кругом, б'ючи собі спину канчуком: «Приступайте, хто хоче каятися тяжко! Тiкаймо палаючого пекла! Люцифер — лихий товариш! Його думка тільки, аби нас звести, тоді буде тому смола в нагороду. Тому тiкаймо від гріха!»

Хто хоче нашу покуту відправляти, той буде жити і відновлятися; хто политьсЯ добре, нехай відкине гріх, і Бог його помилує. Хто молиться добре, нехай покається в гріху — Бог відновиться в нім!

Ісус Христос був узятий і на хресті повішений; хрест був червоний від крові. Оплакуємо його муку і його смерть, проливаємо для Бога, проливаємо нашу кров — нехай буде добра за наші гріхи!

У цім поможи нам, милий Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

«Грішнице, чим ти заплатиш мені — за три цвяхи і тернову корону, за тягар хреста і удар списом? Грішнице, я це терплю задля тебе — що ти потерпиш тепер задля мене?»

Кличемо гучним голосом: нашу службу приносимо тобі в нагороду! Задля тебе проливаємо нашу кров — нехай вона буде добра за гріхи! У цім поможи нам, милий Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

«Ви брехуни, ви кривоприсяжники, найвищому Богові ви образа, ви не заможуєте ваших гріхів, мусите за те йти до пекла!»

Хорони нас від того, Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!»

На цім кінчалася перша частина співу. Всі падали навколiшки і співали вірш: «Христові, напоєному жовчю, припадiмо усі до хреста»; потім кидались на землю з розпростертими навхрест руками і лежали так якихось п'ять отчужених часу. Потім знову ставали навколiшки, коли сциналники починали: «Тепер підійміть ваші долоні, аби Бог відвернув тяжку смерть. Підійміть ваші руки, аби Бог змилювався над нами! Ісусе, задля твоїх трьох цвяхів визволи нас від наших гріхів! Ісусе, задля твоїх червоних, кривавих ран охорони нас від пекельної смерті!»

Тоді простирали свої руки навхрест, били себе в груди і співали: «Бийтеся сильно во славу Христа, задля Бога залишіть надалі ваші гріхи, задля Бога відкладіть вашу пиху, тоді Бог помилує нас!»

На тім кінчалася перша інтермедія. Всі брати вставали і починали другий обхід, і до бичування співалась друга частина псалми (німецька переробка славного гімну Stabat Mater):

«Марія стояла в великих болях, бачучи, як убивалась її мила дитина. Меч пройшов їй крізь душу. Состраждай же цьому, грішнице!»

У сім поможи нам, милий Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Ісус крикнув у небеснім царстві зараз до своїх ангелів і сказав їм: «Християнство відступає від мене, в нагороду за це я знищу світ, знайте це певно і нехибно!»

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Марія стала просити свого сина солодкого: «Люба дитино, дозволь їм тобі покаятись, я приведу їх до того, що вони навернуться! Прошу у тебе цього, найдорожча дитино, зроби це мені!»

Цього ми (грішники) просимо так само!

Котра жінка або чоловік порушать своє подружжя, сам Бог їм відомстить. Сіру, смолу і жовч вилле чорт на їх усіх; справді стануть вони глумом для Сатани!

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Ви, убійники, придорожні розбійники, — вашим уділом дуже тяжке слово: ви не хотіли нікого пожаліти, за се musíte йти до пекла.

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Тут приходить другий акт покути, цілком такий, як перший. По сім приходять третій і останній обхід з таким співом:

«Горе вам, нещасливі лихварі, ви образа Богові! Ти позичаєш одну марку за фунт, це тебе кидає до пекла на спід, за це постигає тебе Божий гнів.

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Земля дуднить, каміння розсідається. Ваші тверді серця мусять плакати через очі. Бийтеся сильно во славу Христа, для Бога проливаймо нашу кров, нехай вона буде добра за наші гріхи!

У сім поможи нам, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Хто п'ятниці не постить і неділі не святкує, той мусить в муках пекла згинути на віки.

Від цього охорони нас, Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

Подружнє життя — це чисте життя, дане нам самим Богом. Раджу вам, жінки й чоловіки, аби ви облишили вашу пиху. Задля Бога відженіть від себе пиху! Тоді Бог помилує нас!

У сім поможи нам, милий Господи Боже, просимо у тебе цього задля твоєї смерті!

З останньою строфою кінчався третій обхід, бичування з ним; повторювався акт покути і вступний обхід, і після того, коли покаянці позбирали свою одяжу, складену в середині кола, поважні люди збирали між глядачами жертви для братства: на свічки і корогви, і по сім котрийсь, — «що був мирянином (не духовним), а вмів читати», виходив на підвищення і читав «Лист Небесний». Кльозенер наводить його в Єрусалимській редакції, скомбінованій з Римською (про них далі), з інтересним додатком маршруту, котрим ішло це «бичівницьке благовістя», як він його називає: коли висланий з неба ангел перед патріархом, кліром і народом прочитав небесного листа, вони, отямившись від страху, стали радитись, що їм робити, щоб відвернути гнів Божий, і нарешті за порадою звернулися до короля *сіцилійського*. Він порадив їм урядити всенародну службу і просити у Бога пояснення, і тоді ангел відкрив їм, що за тридцять три роки мандрування Христа по землі, задля спасення людського, треба мандрувати тридцять три дні, не знаючи спочинку ні вдень, ні вночі й проливаючи свою кров, — «тоді кров Христа не буде для них страченою, і він відкладе свій гнів на бідне християнство». Тоді *сіцилійський* король пустився із своїм народом в цю покаянню мандрівку і зайшов аж до короля *краківського*, той пішов процесією до короля *угорського*, сей до *Німеччини*, і так дійшли покаянники до Страсбурга, де Кльозенер записує це ангельське благовіству-

вання (очевидно, текст його змінювався відповідно до маршруту). До цього, на кінець, долучалися грізні відомості про поступи пощесті, різні поради, як спастися від неї, і молитви про успіх покаянною мандрівки. Між іншим, як побачимо далі, всім слухачам рекомендувалося для спасення душі списувати це благовісткування і поширювати з міста до міста, з села до села.

Після прочитання листа покаянники такою ж процесією, при дзвонах і співі псалми «Ось проща!..» повертали до міста, відправляли молитву в монастирі, тричі падали на землю хрестом і по сім розходилися по заїздах чи куди хто хотів. Пильно вважалося, що в одному місці ватага не може зістатися довше, як день і ніч.

При виході з нього процесія співала псалму, котрої першу строфу заховала одна нижненімецька хроніка: «Господи, Отче, Ісусе Христе, тому що ти один можеш простити нам гріхи, продовжи нам життя, аби ми оплакували твою смерть. Скаржимося тобі, Господи, на всі наші біди!»

Іншої пісні та ж хроніка наводить такий початок:

Ішла наша Владичиця — Киріє елейсон!
Ранком по росі — Аллгуя,
Стрів її молодик — Киріє елейсон,
Він уже мав бороду — Аллгуя,
Благословенна будь, Маріє!

Цахер справедливо зауважив, що ця пісня — очевидна переробка світської популярної пісні, хоча хроніка й каже, що пісні бичівників «були уложені і складені в бичівницьких процесіях і перед тим були зовсім невідомі». З другої сторони, з приводу наведеного бичівницького хоралу «От проща!..» хроніст зауважує, що зложено його тоді, «але він співається і тепер, коли несуть святощі», — і дійсно: ся мелодія відшукалася як популярна пісня прочан XVII в. При незвичайнім, хоч і недовгім, захопленні бичівництвом людності, ці покаянні пісні і вся бичівницька «література» мусили широко піти в маси. По словах Кльозенера, протягом трьох місяців, що тривав цей запал, до Страсбурга щотижня приходило по кілька процесій, притягаючи маси глядачів і слухачів, які побожно вислухували їхнє благовістя, віруючи кожному його слову; видавали гроші на свічки й хоругви з міської скарбниці; бичівників навперейми запрошували на перепочинок і трапезу, так що багатом охочим нестало цих гостей, на їх превеликий жаль. Не менше тисячі страсбургських людей пристало до процесій — декотрі проробили сю прощу по два і навіть по три рази!

Але нарешті запал і заінтересування пристигло; процесіям перестали дзвонити, покаянників все менше запрошувано в гостину, все менше жертвовано їм грошей. Тоді й духовенство, яке досі не відважувалося виразно виступати проти цього руху, що так рішуче відсував його від духовного керування і спихав на другий план церковні обряди, спеціально сповідь і покуту, — стало більш явно виступати проти нього, не ховаючися за плечі світської влади, котру воно досі замість себе напускало на цей рух. Паризький університет висловився про потребу заходів проти нього, і 20 жовтня папа опублікував буллу

до єпископів Франції, Німеччини, Польщі, Швеції й Англії, котрою гостро засуджував покаєнництво за його легковаження церковних функцій духовенства і закликав до боротьби з ним. Репресії, розпочаті проти покаєнництва у зв'язку з упадком викликаного ним одушевлення, сильно підтягли його, і воно так само раптово опало, як було вибуяло. Маси відстали від нього, більш завзяті прихильники утворили закриті потайні організації, які практикували бичування потиху, і тільки часом, використовуючи містичні настрої громадянства, пробували вийти знову наяв і захопити широкі маси. Такий, наприклад, широкий рух виник у 1360-х рр. у Тюрингії під проводом апокаліптика Конрада Шмідта, що, між іншим, проголосив себе тим сподіваним цезарем Фрідріхом, що прийшов творити останній суд на землі і, орудуючи покаєнницькою літературою 1349 р., спробував відновити також і бичівницькі процесії. У зв'язку з поширеною в цих околицях сектою вальденсів цей рух прибрав був ширші розміри; з виступом Шмідта зв'язалися цікавим способом різні есхатологічні мотиви: в нім бачили Іллу або Еноха і т. п. Але духовенство і світська влада спільними заходами доволі скоро задавили цей рух, спаливши на стосах його видніших проповідників.

Про ближчі до нас краї знаходимо цим разом деякі відомості в шлезькій хроніці, списаній при кінці XIV в., — мабуть, з пам'яті (судячи по фальшивій даті: 1341 р.): з Угорщини прийшли у великім множенні покаєнники, з хоругвами переходячи з краю до краю і побиваючи себе бичами часом до розлиття крові. Ходили такими юрбами жінки й дівчата: як я чув, поверталися з повними черевами. Так ці чоловіки й жінки розійшлися по різних краях і місцях, поки аж до апостольської столиці не дійшли, і папою було заборонено це чинити. Предслав, єпископ вроцлавський, спочатку їх терпів і навіть дав їм дозвіл. Але коли виявилось, що це діється на шкоду душі й на ослаблення церковного авторитету — бо вони так, яко би мали священницьку владу розгрішати одні одних з гріхів, накладаючи покуту, тоді згаданий єпископ відібрав свій дозвіл і заборонив їм ходити — з чого вони дуже на нього гнівались¹.

Длугош, переповідаючи цю звістку під р. 1351, знов згадує про пісні, співані цими покутниками «на їхній мові — якись

¹ Monum. Poloniae hist., III, с. 555; переповідаю в дещо зміненом, більш логічним порядку. Коротка записка в ратиборській хроніці: a. 1349 flagellatores in maxima multitudine venerunt de Ungaria et transiverunt de totam Slesiam et Poloniam se flagellando. Інші звістки зібрані в цитованій статті К. Добровольського.

нескладні та сумні», і поза тим, властиво, не додає нічого цікавого.

Сильніші покаянницькі рухи прокинулися на переломі XIV і XV віку, головню в суміжних краях Італії, Франції та Іспанії. Легенда про початок цього руху оповідала, що одному молодому пастухові в Італії з'явився Христос і велів йому кинути до криниці на три частини поділений хліб; але при криниці побачив він Божу Матір, яка йому це заборонила, — бо з кожною частиною хліба згнула б третина світу, наслідком гніву Божого; щоб його відвернути, вона наказала покаянні обходи: дев'ять днів ходити з міста до міста в білих одежах, не розбираючись, босо, не входячи ніде до дому, не ночуючи інакше, як на голій землі; кожного дня бути в іншому місті чи містечку, звідати три церкви, вислухати службу Божу, весь час постити і співати гімни про муку Христову і страждання його Матері (*Stabat Mater*). Ці процесії «білих» звернули на себе увагу в 1398—1399 рр. на Генуезьким побережжі і в Провансі, прокинулися одним кінцем на Нижньому Рейні, другим зайшли до Рима, де папа їх стрів дуже неприязно: декого навіть арештовано і вислано на той світ. Загалом же духовенство ставилося до цих походів прихильно, і вони взагалі не мали в собі нічого виразно протицерковного. Їх ставлять у зв'язок з покайною проповіддю голосного свого часу іспанського проповідника і письменника, домініканина Вінцентія Ферера, що з 1397 р. розпочав свою діяльність як мандрівний проповідник покути, з огляду на близький кінець світу і прихід Антихриста. Він продовжував цю проповідь потім до самої сливе смерті (1419), збираючи маси народу, організуючи з ним процесії в тих же суміжних краях Іспанії, Франції та Італії і заохочуючи цих покаянників до самобичування, котре і над собою практикував з незвичайним завзяттям. Незважаючи на велике поважання до нього та його заслуг (між іншим, у полагодженні папської схизми), Констанцький собор кінець кінцем виступив проти його проповіді бичівництва, тим більше що одночасно (1414) Свята Інквізиція в Німеччині теж узялась до потайних бичівницьких товариств, обвинувачуючи їх в різних єретичних поглядах.

Се зробило кінець масовим покаянницьким рухам — більш вони не поновлялися. Але покаянницькі товариства, з публічними процесіями і самобичуванням прилюдним — або не публічним, широко існували далі. І раніше воно мало багато прихильників серед духовенства і в чернечих колах, і пізніше було у нього багато симпатиків, особливо в нових жебрацьких чернечих орденах (августинців, францісканів і домініканів) — під їхнім протекторатом часто і стояли такі покутницькі, бичівницькі братства. Пізніше велико рекомендували бичівництво

езуїти, почавши від самого Лойоли, особливо своїм світським організаціям, — наприклад, маріанським содаліціям, організованим особливо між шкільною молоддю, і взагалі католицька реакція дуже прихильно оцінила ці покаянницькі форми як засіб боротьби з раціоналістичними течіями. Архієпископ міланський Боромей надав одностайну організацію покаянницьким братствам своєї дієцезії, а папа Григорій XIII 1572 р. надав бичівницьким братствам різні церковні привілеї.

Більш інтересна сторона в історії цих покаянницьких організацій — се їхнє значення в розвою поетичної творчості. Особливо важливу роль на цьому полі — в розвою церковної поезії на народній мові — мали покаянницькі організації Італії. Вповні правовірні з церковного погляду, прийняті під свою опіку чернецькими організаціями та ієрархією, вони без перепон мали змогу розвивати в цьому напрямі свою творчу роботу, як я вже згадував. Побожні пісні (*laude*), спеціально складені для їхніх відправ і процесій, у деяких організаціях були такою визначною прикметою їхніх виступів, що покаянники дістають у народі назву «счинальників», або співаків (*лавдесе*). Історія мук Христових, страждань Пречистої, різні епізоди їхнього життя дають теми цій творчості, і важливо те, що для зацікавлення ширших кіл — щоб зробити їм приступнішими і ближчими проповідувані ідеї, ці канти складено народною мовою, і в Італії вони доволі вчасно, ще у XIII віці почали витіснити гімни латинські та стали одним з першорядних факторів розвитку творчості народною мовою. При тім дуже рано також від ліричних форм вони почали переходити до драматичних. Уже в творчості перуджійських покаянників XIII в. драматичний елемент входить сюди — в формі розмови Христа з грішником, Пречистої з сином — так, як ми бачили це в німецькій переробці *Stabat Mater*; дедалі ця драматична форма розвивається, і поруч ліричних псалмів різні теми з вище зазначеного кола починають представлятися в формі театральної дії. Звідти дуже важливе значення цих покаянницьких організацій в історії італійського театру¹.

Не зістались вони без впливу і на нашу літературу. В попереднім томі були зазначені різні паралелі між нашою усною релігійною поезією і покаянницькими мотивами: плачами Марії, її шуканнями Христа і особливо проповіддю святкування п'ятка і неділі як днів, присвячених мукам Христа і турботам Марії. Зв'язок у змісті і формі безсумнівний, а з огляду на задокументоване поширення бичівництва на Угорщині й Польщі XIII—XIV вв. історично правдоподібний, тим більше,

¹ *Ancona A. Origini del teatro italiano. 1, 2 вид., 1891.*

що другий великий покаяницький рух припав якраз на часи польсько-угорської окупації Галичини. Чи покаяницькі процесії вступали тоді на галицький і закарпатський ґрунт чи ні, але без сумніву — повітря стряслось цими покаяницькими співами, співаними по-польськи, по-словацьки — коли не по-українськи, і популяризовані покаянниками пісні й апокрифічні писання не могли не заходити на Україну. Тому ті подібності, які яскраво виступають між нашими страстними плачами і піснями про Богородицю та вище наведеними бичівницькими відправами (з тим же чергуванням: алілуя і Господи помилуй — Кіріє елейсон¹, можемо з повним правом зв'язати з бичівницькими походами XIII—XIV вв. Так само популярні «Листи небесні» і «Сни Богородиці». Найстарший текст «Небесного листа» читається в пергаментній Тріоді зібрання Хлудова, писаний півуставним письмом XIV в., середньоболгарським правописом. На жаль, від тексту зівстався тільки початок на звороті 83 аркуша, а дальші дві картки, де записаний був «Лист Небесний», витято, — можливо, з огляду на апокрифічний зміст:

Епистолия с(вя)тая нед(ѣ)ля... Чтение Господа нашего Іс. Ха, спадшыє в Римь въ ц(е)ркви с(вя)тою ап(о)с(то)лу Петра и Павла. Рече же Г(ос)подь: «на семь камени съзыжду ц(е)рк(о)вь мою...» і. т. д.²

Найстарші досі звісні тексти Епістолії, чи «Небесного листа», і «Сну Богородиці», записані на Україні, датовані кінцем XVI віку: «Лист» 1599, а «Сон» 1596 р. Вони скопійовані разом без усяких пояснень, очевидно, з якого аркушика, писаного українською чи українсько-слов'янською мовою, звісним українським мемуаристом, київським шляхтичем Якимом Єрличем серед подій 1660 р.³ З того століття і потім також з XVIII

¹ Порівняти, наприклад, вище наведену німецьку пісню «Ішла наша Владичиця — Кіріє елейсон...») з піснями про розставання душі з тілом з тим же приспівом у т. IV. Скільки б не було раніших чи пізніших запозичень на ці мотиви, ґрунт для сучасного репертуару безсумнівно був даний покаяницьким рухом.

² Поповъ А. Н. Описаніе рукописей... бібліотеки А. И. Хлудова. М., 1872, с. 292—293: Можливо, що не без ідеологічного зв'язку з бичівницьким культом неділі і п'ятниці стоїть також і той факт, що патріарх Єфим написав житіє св. Параскеви-П'ятниці і великомучениці Неділі (Качановський у «Християнському чтенні», 1882, № 2; Радченко К. Релігійозное движеніе... с. 253). Дещо з літератури «Небесного листа»: Пыпинъ А. Для объясненія ложныхъ книгъ і преданій. Недѣля и «Епистолия о недѣльѣ». — Лѣтопись занятій Археогр. ком. за 1862—1863 гг., 1864, с. 1—15; Веселовскій А. Опыты по исторіи развитія християнской легенды. — ЖМНП, 1876, март, с. 50—116; Сумцовъ Н. Ф. Очерки исторіи южнорусскихъ апокрифическихъ сказаній и песенъ, Киевъ, 1888, с. 116—121; Basset Rene. Les apocryphes éthiopiens; Delahaye H. Note sur la légende de la lettre du Christ tombée du ciel (Académie de Belgique, Bulletins de la classe de lettres, 1899); Вилинскій С. Г. Болгарскіе тексты «Епистолия о Недѣльѣ» (Лѣтопись ист.-фил. об-ва Новорос. ун-та, Одесса, 1902, с. 87—124; Огіенко И. Легендарно-апокрифическій элементъ въ «Небѣ новомъ» Галатятовского. — ЧИОНЛ, 1914, кн. 25.

³ Latopisiec albo Kroniczka J. Jerlicza, wudał Wojcicki, II, с. 41—45. В інших списках цього літопису, використаних Орестом Левицьким для нового

і XIX маємо чимало копій і переробок цих пам'яток, зв'язаних разом, більш або менш тісно і органічно, — чи то втягнені до різних збірників побожною лектури, чи то уживані окремо, як охоронні талісмани, для переховування в домі або ношення на тілі (особливо для жінок під час вагітності). Часом (в пізніших списках до них додається ще дуже популярний третій апокриф — слово про дванадцять п'ятниць, як то вже було вказано в своїй місці¹), і ці три популярні апокрифи на протязі цих століть, XVIII—XIX, підпадають різним змінам, часом більш стилістичним, часом і глибшим літературним, між іншим — щоб тісніше зв'язати ці тексти однією провідною ідеєю.

Літературна історія цих творів взагалі мало просліджена, особливо «Сну». «Епістолія» звісна від VI в. (за першу визнають згадку про неї в листі Ліцініана, єпископа карфагенського 580-х рр.), але новіша популярність її наростає від бичівницьких походів. Дослідниками покаяницького руху були висловлені гадки, що «Епістолія» в своїй єрусалимській редакції була спопуляризована покаянниками 1261 р., «Епістолія» в редакції римській — що в деяких варіантах зве себе «другою епістолією», посланою Христом після того, як перша зісталася без успіху, — була поширена покаяницькими походами 1349 р., а «Сон Богородиці» і всякі пісні на тему «Марії при хресті» та її заступництва за людей спопуляризувалися особливо «близькими» покаянниками 1399 р.² При сім поширенні апокрифів, що поставлялося в перший обов'язок всім покаянникам, вони підпадали різним одмінам. У чеській письменності, наприклад, І. Полівка вказав комбінацію «Епістолії» з «Видінням Павла» як правдоподібний продукт покаяницького руху³. В нашій і у великоруській письменності «Епістолія» тісно зв'язалася із «Сном», під впливом «Сну» і культу великого п'ятка (його ж образ і прославлення і становить зміст «Сну») зміст «Епістолії» підпав різним змінам, головно в тім напрямі,

видання Ерлича (не випущеного в світ і забраного з друкарні на папір), цих апокрифів нема, як видно із замітки небіжчика на с. 239 (він тому виніс був їх у своїм виданні в додатки). Що оригінал апокрифів був український, справедливо довів І. Франко (у передмові до IV т. своєї збірки апокрифів, с. 38) аналізом мови — явними рутенізмами, відмінними від польських текстів (паралельний новий польський текст, досить близький до Ерличова, подав Франко тут же).

¹ Див. т. IV. У своїй збірці апокрифів І. Франко видав 13 текстів «Епістолії» (з них шість XIX віку, решта XVII—XVIII) і 4 тексти «Сну». Кілька текстів у збірках Малинки.

² Гаупт в *Realencyklopädie*, як вище. Васильєв, що видав паралельно грецькі тексти обох редакцій з копій кінця XV і XVI в. (*Anecdota graecobyzantina* 1893, в Уч. зап. Моск. ун-та, 1893), вважає єрусалимську редакцію за перероблену з Римської, але рішити питання могло б тільки порівняння більшого числа текстів.

³ *Archiv für si. Philologie*, t. XVI, с. 616.

що поруч прославлення неділі (що було виключним змістом первісних редакцій), до тексту заводиться прославлення п'ятниці і наказ її святкування, а за нею далі часом і середі і навіть понеділка! Заразом у різних літературних, книжних переробках то поширюються перегляди людських гріхів, то погрози карами (провіщання майбутніх катастроф), побожні поучення покути і християнського життя. На звеличання неділі і п'ятниці перелічуються великі події, що нібито сталися в ті дні. Різними способами комбінуються вступні оповідання про ті обставини, в яких «Епістоля» з'явилась: в одних варіантах її дістають в Єрусалимі, в середині каменя, що спав з неба, в інших — вона спустилася на невидимій нитці перед образом св. Михаїла в землі Британській¹ і чудесно відкривалася (чи спускалася до рук) кожному, хто хотів її прочитати. Нарешті треті, не входячи в сам спосіб появи, підкреслюють походження «Епістоли» від папи Льва, що, одержавши того небесного листа, післав його Карлові-імператорові (також улюблене пояснення походження різних середньовічних пам'яток). В деяких редакціях ці легенди нагромаджуються разом і розширюються різними додатками; в інших обробленнях, навпаки, історія появи зводиться до мінімуму, а натомість розширюються мотиви моралістичні.

Поруч таких літературних переробок, одначе, доволі твердо трималася комбінація «Небесного листа» і «Сну», призначена на вживання в ролі талісмана. Порівняння копії Єрлича зі східноукраїнськими копіями XVII—XVIII вв., перехованими в різних старшинських родинах Гетьманщини, з одного боку, і копіями XIX в., опублікованими з різних кінців України, виявляє майже повну тотожність змісту, при другорядних тільки відмінах. Текст подільський, наприклад, записаний С. Руданським і текст закарпатський, привезений з Бачки, буквально подібні до текстів з Гетьманщини XVIII в.,— очевидно, занесених також зі Західної України.

Комбінації цієї довершено, мабуть, ще в покаяницьких колах на Заході², і наслідком її, очевидно, так збіднів зміст

¹ Ор. Левицький поправляє на «Битанський» (Вифанський), се вповні правдоподібна поправка (ця «країна Вифанська», мабуть, стояла в зв'язку з «Оливною горою», на котрій заснула Пречиста в «Сні», і звідти перенесена до «Епістоли»). Але «Битанія» замінена була «Британією», мабуть, дуже давно, судячи з того, що повторюється в усіх варіантах.

² Се доводив О. Веселовський у своїй старій студії, притягаючи до вияснення оцей комбінації «Епістоли» зі «Сном» ще апокриф про Успеніє Пречистої (по його гадці, сам заголовок «Сон» означає «Успеніє»): «Епістоля о неділі була головним текстом бичівників, — писав він, — ми вказали на зв'язок між темою Сну Богородиці та апокрифом про її Успеніє; свято Успенія було у бичівників в особливій пошані. Діалог між Богородицею і Христом

«Сну», як це маємо в теперешніх текстах. Скороченість і схематизованість його в цих редакціях не підлягає сумніву: порівнюючи з іншими варіаціями цієї теми Марії і муки Христової, зміст його занадто бідний, — в початковим своїм замислі не міг він бути таким убогим. Дещо з нього було втягнуто в склад «Епістолії», дещо відпало, тому що було паралельно до сказаного вже в «Епістолії» — усі ті поклики до каяття, погрози гнівом Божим, поклики до святкування п'ятка, і подібне. З другої сторони, і із змісту «Епістолії» тільки частина була притягнена до цієї редакції, в котрій «Небесний лист» — поклик до моральної обнови — так несподівано став фетишем проти злодіїв і пожеж та охоронним талісманом для вагітних жінок. При тім випала і та сторона, котра послужила власне зв'язком між обома апокрифами — наказ святкування неділі й п'ятка та проповідь покути. Зісталися накази переховування та відмовлювання цього талісмана, — тим часом як моралістичні мотиви пішли під літературне оброблення у варіантах книжного вжитку. Наведу для ілюстрації цього процесу кілька виїмків з різних редакцій:

«Єрусалимський варіант» — з пізніших приписок до Страшевицької Мінеї XVI в. з Галичини (подаю в перекладі):

З небес упав камінь, на вид малий, а не було такого чоловіка, що міг би його піднести із землі. В той час святий патріарх блаженний Йоанікій у святім граді Єрусалимі і в усій Палестинській стороні, зібравшись з митрополитами й єпископами і усіма священиками й дяконами, вчинили мольбу велику до Господа із всенощною службою, три дні й ночі, і в третій день зійшов голос з неба на камінь сей, і тоді патріарх узяв камінь рукою своєю і побачив у нім таке писання...¹

«Римський варіант»²: «Епістоля (Господа нашого Ісуса Христа) прийшла в Рим на олт'ар ап. Петра й Павла (як сказав Ісус Христос: «Ти, Петре,

стрічаємо і в апокрифі, і у Сні — у тім другім його перенесено до підніжжя Христа; релігійні пісні німецьких бичівників особливо докладно спинились на цій темі: представили Богородицю оборонницею і спасительницею роду людського; в руськім «Сні», що набрав характеру замовляння, це значення заховалося, але наївно перенесене на саму формулу «Сну»: хто його переховує і пам'ятає, буде спасен. Після всього сказаного я не далекий від гадки, що ця комбінація (Епістолії зі Сном) не тільки належить Заходові, але і складалася там у колі бичівницьких ідей» (ЖМНП, 1876, IV).

¹ Апокрифи I. Франка, IV, с. 53. Подібно то його починається і теперішній Єрусалимський лист, що його роздають богомольцям в Єрусалимі, видрукований Васильєвим (Там же, с. XIII). Старий грецький текст (XVI в.), ним виданий, і аналогічний фрагмент, виданий Фабріцієм (що, зважаючи на ім'я патріарха Йоанікія, вважав сю редакцію ділом першої половини XVI в.), мають початок інакший: «Камінь великий упав в городі Вифлеємі, тяжкий страшенно, ніхто його не міг взяти в руки, якби патріарх Йоанікій не зробив собору з архієреями і ієреями на три дні й три ночі, і тоді почувся голос з неба: «Візьми, патріарше, камінь у руки свої». І коли патріарх узяв його в руки, легко відкрився камінь, і він знайшов написане».

² М. С. Тихонравовим видана з копії XVI в., I. Франком з пізнішої збірки Федора з Дубівця XVII в., буквально подібної; я виправляю копію Тихонравова й помилки копії Франка, загалом покорочуючи деякі многословності.

камінь...») ¹ і повисла над олтарем церкви св. апостолів. Увиділося у сні архієпископові, глаголаю: «Встань, іди до церкви, прочитаєш епістолю вчень ² моїх». Архієпископ, почувши, скоро встав і увійшов до церкви, знайшов епістолю, що висіла на стовпах високо в церкві над олтарем, і покликав множество ієреїв і чорноризців, став плакати гірко і молитися Богові...» (далі мусило бути, що наслідком цієї молитви лист спустився папі на фелоснь і дав себе прочитати, але в цім тексті це заникло).

Варіант Єрлича дає таку комбінацію:

«Се слова святі Божі, прислані на сей світ від самого Господа Львові-папі, а Лев-папа послав брату своєму Карлові ³ проти його неприятелів. А той лист таку силу має, що хто його читає або слухає, той чоловік на 100 ⁴ днів має одпущення гріхів, і кожного дня ніяка зла річ йому не пошкодить... (Наступає вставка з поученням, як уживати цього талісмана). Потім: Лист той знайдений був у землі Британській на горі Оливній, повішений перед образом Михайла-архангела, і ніхто не бачив, на чім він висів. А як хто б його схотів прочитати, то він зараз спускався і зближавсь. А написаний був золотим письмом такими словами: «Я, Ісус Христос, наказую вам і об'являю вам волю...»

Ще складніша комбінація в Дрогобицькім рукописі:

«Сі слова святі (послані) на цей світ від самого Господа Бога святішому патріархові Божого града Єрусалима і всієї Палестини; знайшовся той лист у столичній церкві Воскресення на престолі, і озналими патріархові, а патріарх послав його до Рима до папи Льва, а папа послав до Польщі до короля й. м. Жигмунта, аби його казав послати по всім світі і панству своєму і по різних містах, де тільки знаходилося християнство. І той лист знайшовся в Британській землі на горі Оливній у храмі св. архістратиґа Михайла» і т. д. (Апокрифи... с. 63).

Тепер подаю сам лист, з рукопису Федора з Дубівця — «Римської редакції» (Апокрифи... с. 49), доповнюючи з тексту, виданого М. Тихонравовим:

Послухайте мене, сини чоловічі! Дав я вам віру, щоб ви вірували і гріхи ваші знищили задля святої неділі. Коли не покаєтесь з цих гріхів ваших і не відстанете від них, — чи не напускав я на вас варварські язики? Пролили вони кров вашу на землю, і все-таки не повірили ви Євангелію моему, що глаголе: «Небо й земля минуться, а слова мої не минуться». Пуцу на вас 3 зими студені й злі, град, сніг, голод, хвороби, сатану і гусеницю *ради святої неділі*. [Намірився я погубити всіх людей на землі задля святої неділі, але переблагали мене святі ангели мої, молитви святих мучеників моїх і святої Матері моєї молитви і сльози, і я змилювався і відвернув гнів свій від вас, тому, що ублагали вони мене. І дав вам пшеницю, вино, масло і всієї благодаттю наповнив і наситив вас, а ви не повірили і не прославили ймення мого святого. Вдовиці й сироти плачуть, ідучі за вами, й інші голодні і нагі, і ви не помилювали їх...] І тепер кажу вам: святкуйте *святу неділю, середу й п'яток*, бо тими днями земля стоїть!..

Чи не знаєте, безумні люди, що я в святу неділю першого чоловіка по образі своєму сотворив? що я в неділю святу прийшов до Авраама під дуб Мамврійський? в святу неділю явився Мойсееві в купині? Чи не знаєте, люди, що в святу неділю радість нарід св. Богородиці через мого архангела Гавриїла? У святу неділю родивсь, у святу неділю хрещення взяв від Іоана Хрестителя мого, в святу неділю хочу судити живих і мертвих?

Коли й сьому віри не піймете, спалю вас огнем і розвію, як порох на току вітрянім, — клянусь нині десницею мою і престолом моїм високим! Коли не святкуватимете святої неділі й празників моїх святих, пуцу на вас *змії дво-*

¹ Се виглядає як дописка, тому не вписую її цілої.

² У нашім тексті: «мучений».

³ У копіях: «королеві».

⁴ У друкованім помилково: 1000, пор. нижче.

голових, аби з'їли груди жінкам вашим за преступлення святої неділі. Проклятий будь чоловік, що робитиме якусь роботу в неділю, але облишити (мусить) діло від 9 години в суботу і до понеділка світанку — проклята буде рука, що візьметься якогось діла в неділю...

Ся епістоля не написана людьми, ні складена вдумкою людською, але написана невидимим Богом, і якщо знайдеться такий пустословець і рече, що ся епістоля не від Бога, а написана людською вдумкою, най буде проклятий і вічному вогневі відданий, і дом його виклятий, як Содом і Гомора. І я вам скажу: лучче буде Содомові й Гоморі в день суду мого, аніж такому, що не йме віри святей епістолі. І не спасеться місто те, і село, і двір той, котрі не спишуть собі цієї епістолі зі страхом Божим і трепетом».

З страшевицького тексту («єрусалимська редакція»):

«Се другу епістолю послав я вам, християни, бо після першої ви не покаяться, як було повелено і показано, і не схотіли послухати моїх божественних слів... І тепер глаголю вам і клянусь престолом моїм святым, що вже від нинішнього дня третьої такої епістолі, як ця,— вам не пошлю, а як не покаєтесь, відчиню небо і проллю на вас дощ з камінням навальним у 10 день лютого і спалю всі плоди земні, і пошлю знов дощ з кров'ю й вогнем, і спалить вогонь усе на землі...

Квітня місяця пушу на вас замість дощу кров вогненну і знищу жита ваші і всяке дерево посушу; пушу на вас раті, війни, злою смертю умрете за святу неділю. А ще червня місяця 12 дня пушу на вас вогонь і побачу, де ви дінетеся і сховаєтесь, небожата мої.

І ще жовтня місяця 6 дня вчиню великий смуток, що вжахнеться весь світ: худобу вашу поморю, пушу на вас *птахів двоголових*, що поїдять груди жінкам вашим. А ще пушу пійтму велику і дивних звірів: голови львові, крила орлині, волосся тверде...» (с. 58, рукоп. XVIII в.)

«І се вам кажу: шануйте святу неділю і свята Господні і нарочитих святих, середу і п'яток і *понеділок* постіть — бо тими днями земля стоїть і все небо... А коли не шануватимете святу неділю, середу і п'яток, не поститимете й інших святих празників не святитимете, напушу на вас зміїв *триголових*, почнуть вас їсти і груди жінкам почнуть сосати за святу неділю. Проклят, проклят чоловік, що працює в святу неділю! Повинен у суботу, як задзвонять до вечірні, кинути всяку роботу з рук і не робити до сходу сонця в понеділок. Нехай іде до церкви святої в неділю і в празники святих, несе свічку, ладан, профсфору і прославить ім'я моє святе» (рукоп. 1748 р., с. 64)

«Я, Ісус Христос, правдивий син Божий, той лист написав, і лист той таку силу має, що хто його читає або з пильністю слухає, тому чоловікові сто днів відпущення гріхів буде. Котра жінка вагітна той лист при собі носитиме, легко дитину породить. У котрім дому той лист буде, тому домові ніщо зле не шкодитиме: ні вогонь, ні чари, ні інші речі шкодити не можуть...»

Глаголе Ісус Христос: «Наказую вам і об'являю силою божества свого, абисьте день недільний святити і ніяких робіт не робили, ані коріння в городах своїх не копали і на пожиток свій не обертали. І те вам наказую, абисьте з євреями добровільно не ли й не пили. Я, правдивий Син Божий, той лист написав, абисьте на тім світі добре справували і тому листові вірили. Шість днів дав вам робити, а сьомий собі зоставив і постановив його на добрі вчинки, а не на злі... Наказую вам у вечір суботній залишити всяку роботу на честь Матері моєї, бо якби Мати моя до Бога Отця не молилась, давно б погинули» (Апокрифи, с. 63—64).

Тепер наведу (з деяким скороченням) текст з Гетьманщини XVII—XVIII вв., з двох копій, опублікованих з родинних архівів двох старих фамілій, Савичів і Холодовичів (буквально подібних):

Сон пресвятої Богородиці, сплячої на горі Оливній.

Коли одного часу заснула Пресвята Богородиця, прийшов до неї Ісус Христос, син Божий і рік їй: «Наймиліша мати моя, спиш чи чуваєш?» Пре-

свята Богородиця збудилась і рікла йому: «Наймиліший сину, я збудилась, а снівся мені дивний сон про тебе. Бачила я тебе спійманого, зв'язаного, до Кайяфи приведеного, до стовпа прив'язаного. З твоєї пресвятої голови кров потоками плинула, а твоє тіло божественне, як кора дерева, відпадало!» Ісус Христос рік до неї: «Мати моя, се правдивий сон снівся про мене, так має бути!» А хто буде при собі цей лист носити, той буде ласку мою мати, а при смерті його я буду, і пресвята Богородиця, мати моя, буде, і ангели візьмуть душу його до царства небесного на віки. Амінь. Сей лист був при гробі Господнім, писаний він в Єрусалимі.

Лист Ісуса Христа, царя іудейського. Во імя Отця і Сина і святого Духа. Амінь. Ті слова святі, прислані на сей світ від самого Господа Ісуса Христа Львові, папі римському. Лев, посвятивши, послав братові своєму королеві проти неприятеля. А лист той має таку силу, що хто б його мав читати або з пильністю слухати, той чоловік має одпущення гріхів на 40 літ і ніяка річ зла не може йому пошкодити. А в котрім домі буде той лист, тому домові ні вогонь, ні залізо, ні чари, ніяка лиха річ не може пошкодити. А котра жінка, білоголова, будучи вагітною, носитиме той лист при собі, через те легко дитину породить, коли мовитиме ті слова: «Ісус (зо мною, Христос) наді мною, мій оборонець, Ісус стереже мене во дні і в ночі, всякої години від поганого диявола. Прошу тебе, Господа Бога мого, задля муки твоєї святої, котру терпів за нас грішних...» і т. д. «Святий Іоане пророче... стережи мене від вогня, меча, стрільби — аби ніщо зле мені не могло шкодити».

А цей лист знайдений в землі Британській на горі Оливній... і т. д., написаний золотими словами:

«Я, Ісус Назарейський, цар іудейський... наказую і об'являю силою божества свого, аби ви день недільний святкували, жодних робіт не робили, коріння на городах своїх не копали і на пожиток душам вашим не обертали. Наказові моєму аби вірили і молились — що я, правдивий Син Божий... той лист писав і учив, аби есте добре справовались на сім падолі земнім. Бо я вам дав шість днів робити, а сьомий день неділю на добрі діла й учинки та відпочинок». (Далі погрози карами.) «І ще наказую вам, аби есте в неділю по вечірні не робили, для Пречистої Матері моєї,— бо якби мати моя не молилась, уже б ви давно погинули і гіркою смертю померли. А в неділю повинен кожний чоловік, старий і молодий, з жінками своїми і дітьми ходити до церкви божої та розмишляти про гріхи, що согрішили за той тиждень. Ще упомінаю вас... аби кров'ю не присягали, ні небом, ні землею не клялись... один другого не вбивайте, батька, матір шануйте, старих поважайте, нищими і убогими не робіть (вар.: не гордіть) ... А на останок наказую, аби есте вірили тому листові. Котрий чоловік не буде вірити, такий не доступить покаяння за свої гріхи, помре наглою смертю і буде проклятий. А котрий чоловік тому листові віритиме, той лист матиме і з дому до дому роздаватиме читати й перечитувати, то коли б мав гріхів, як піску в морі, як листу на дереві, а зірок на небі,— усі йому будуть одпущені і царства небесного доступить»¹.

Видавець одного з сих текстів, покійний Шрамченко, зауважує, що захована копія має ясні ознаки ношення на тілі як охоронного талісмана. З другого боку, в попереднім томі наведені були ілюстрації переходу «Сну» в щоденну молитву. Як ми там бачили, ідеї й образи, зв'язані з тими апокрифами і взагалі з покаяницькою літературою, широко розгалужилися в легенді, в народній поезії, в побуті. У книжній літературі знайдемо їхні відгомони у Вишенського, у острозьких пись-

¹ Київская старина, 1887, X і 1906, IX.

менників. Все се вимагає великої уваги з нашого боку до цієї покаяницької спадщини.

Відгомони чеського релігійно-національного руху. Сі відгомони і впливи, вповні безсумнівні, я, на жаль, при теперішнім стані студій у нас могу тільки постулювати: говорити про те, що вони мусили бути, замість вичисляти їхні прояви в наших житті й письменстві. Бо хоч давно приймається як безсумнівний факт, що чеський культурний рух XIV в. і потім гуситство в часах своєї найбільшої енергії, в другим і третім десятилітті XV в. дуже сильно захопили були культурну верству Польщі-Литви, зокрема в землях українських, але досі досліди ні разу не були звернені в цей бік. Не було ніяких спроб вияснити, як це захоплення суспільних верхів Польщі-Литви та заінтересування великим чеським релігійно-національним рухом переломлювалося у верхах і масах українських, включених тоді в склад Польсько-Литовської держави. А питання тим часом дуже інтересне саме по собі і, зокрема, дуже важливе для зрозуміння культурного і письменського руху на Україні!

Відома річ, що протягом довгого часу — двох століть, щонайменше, — чеський народ і його культура були взірцем і проводом для Польщі. Рано втягнений у відносини Німецької імперії, обстоюючи своє володіння від німецького натиску, чеський народ ціною безконечних напружень не тільки оборонив своє існування, але й зайняв серед складових частин імперії перше місце. Затоплений німецькими колоністами в XIII—XIV вв., він кінець-кінцем перетравив ці німецькі домішки і, прийнявши вповні й без обмежень німецьку культуру, вложившись в форми німецького феодального життя і зберігши в них свої національні прикмети — мову, писемність і слов'янське почуття, зайняв він місце як рівний з рівними серед народів Західної Європи. Особливо, коли нова, люксембурзька династія, в особі Карла IV заходилася зробити зі своєї празької резиденції центр Середньої Європи, — цей блиск і культурний престиж приодяг не тільки Чехію, але й чеський народ, чеську національність як носія цієї культури — європейської в повнім значенні слова, — особливо в очах його східних менш культурних сусідів. Чехи стали «носіями культури» серед них. Заснований 1348 р. для чотирьох «націй» — чеської, саксонської, баварської і польської — Празький університет став справжнім огнищем усякої науки й освіти для Польщі й окупованих нею земель. Сюди вчащали поляки, а з християнізацією Литви Ягайлівський двір уважав своїм обов'язком полегшити приступ до цього джерела католицької культури також і литовському суспільству: королева Ядвіга, як відомо, фундувала при Празькім університеті бурсу для литовських